

Rusya'nın Libya Krizi Politikası

Russia's Libya Crisis Policy

 Sinem ÇAKIR¹

ÖZ

Libya'ya Şubat 2011'de sirayet eden Arap Baharı süreci, kısa sürede uluslararası müdahaleler ve darbeye çok taraflı krize dönüşmüştür. Rusya'nın krizin ilk yıllarında, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin uluslararası organizasyonların da dahil olabileceği askeri müdahale kararındaki çekimser oyu gibi pasif kalması iç siyasetinde eleştirilere sebep olmuştur. İlerleyen süreçte ise farklı dış politika hedeflerine göre bölgede aktif rol almış ve darbeci Hafter'i desteklemiştir. Rusya on yıllık süreçte dönüşen bu tavrı ile Ortadoğu, Akdeniz ve Afrika politikalarının kesişimi Libya'da rakiplerine karşı dengeleyici unsur olmaya devam etmiştir. Bu makalenin amacı, Rusya'nın, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin askeri müdahale kararından günümüze kadarki süreçte Libya'ya yönelik söylemleri ve eylemlerindeki dönüşümü sebep ve sonuçları çerçevesinde, tarihsel arka planı sunarak ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Libya Krizi, Arap Baharı, Rusya, dış politika

¹ Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri, sinemcakkir@gmail.com , ORCID: 0000-0002-7330-2670

ABSTRACT

The Arab Spring, which spread to Libya in February 2011 became a multilateral crisis with the international interventions and the coup. In the first years of the crisis, Russia's inactivity, like the abstention of the United Nations Security Council's decision to intervene in Libya through international organizations, caused criticism in its domestic politics. Afterwards, it took an active role in the region in parallel with different political interests and supported putschist Haftar. With its shifting attitude in the last decade, Russia has been a balancing factor to its rivals in Libya which is the intersection of Russia's Middle East, Mediterranean and Africa policies. The aim of this article is to discuss the transformation of Russia's discourses and actions towards Libya, from the resolution of military intervention to the present, within the framework of its causes and consequences, by presenting the historical background.

Keywords: Libya Crisis, Arab Spring, Russia, foreign policy

1. Giriş

17 Aralık 2010 yılında Tunus'ta üniversite mezunu olup seyyar satıcılık yapan Muhammed Buazizi'nin kendini yakmasıyla başlayan halk ayaklanması kısa zaman içerisinde diğer Arap devletlerine de sirayet etmiştir. Arap devletlerindeki “özgürlük, ekmek, onur” sloganıyla sembolleşen ve temelde otoriter rejimlerin, gelir dağılımında adalet, demokratik haklar, özgür seçimlerin sağlanması arzusuyla devrilmesini amaçlayan halk ayaklanmaları “Arap Baharı” olarak adlandırılmıştır. Tunus'ta başlayan Arap Baharı, domino etkisiyle kısa zamanda Libya'ya sirayet etmiştir. 15 Şubat 2011'de insan hakları savunucusu Fethi Terbil'in serbest bırakılması için düzenlenen gösterilere polisin sert müdahalesine karşılık 17 Şubat'ta “Öfke Günü” olarak adlandırılan büyük çaplı protestolar düzenlenmiş ve böylece Libya'nın Arap Baharı süreci başlamıştır (Güneş, 2018, s. 275). Ayaklanmayı sert müdahalelerle bastırmaya çalışan Muammer Kaddafi rejimine karşı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BM Güvenlik Konseyi) tarafından Libya'ya karşı askeri müdahale kararı alınmıştır. Bu karar oybirliği ile değil, 3 daimi ve 7 geçici üyenin olumlu, 2 daimi ve 3 geçici üyenin çekimser oyları ile kabul

edilmiştir. Çekimser oyu kullanan daimi üyelerden biri Rusya olmuştur.

Rusya, Arap Baharını Ortadoğu ülkelerinin sosyo-ekonomik vahim durum sebebiyle “beklenen”, çok kısa sürede farklı ülkelere sirayet etmesiyle “ani olaylar” olarak nitelmiştir (Khasanov, 2020, s. 99). Arap Baharına yönelik yaklaşımıysa devletlere göre farklılık göstermiştir. Tunus ve Mısır'daki rejim ve muhaliflere karşı ölçülü tutumunun aksine Libya'da tavır değişikliğine gitmiş ve bu bölgeye yönelik askeri müdahaleyi de kapsayan kararın çıkarılmasını veto etmemiştir. Libya ile ekonomik iş birlikleri mevcutken BM Güvenlik Konseyi'ndeki çekimser oyu, Ortadoğu'dan çekilmeye başlaması olarak yorumlanmıştır. Rusya, iç basında küresel güçten ziyade bölgesel güç gibi hareket ettiği ithamıyla eleştirilmiştir (Khasanov, 2020, s. 113). Libya'da Kaddafi'nin devrilmesinden sonra istikrarın sağlanamamasıyla 2014'te başlayan iç savaşta ise Rusya'nın Haftar grubuna verdiği destek bu eleştirilere cevap niteliği taşımıştır. Bu makalede Rusya'nın Libya'daki ayaklanma ve devamındaki iç savaşa yönelik politikasının çıkarlar ve uygulamalar bağlamında tarihsel arka planı sunulmaktadır.

2. Libya Krizi

1 Eylül 1969 yılında kansız bir darbeyle yönetimi ele geçirmesinden itibaren kırk iki yıl boyunca yönetimde kalan Muammer Muhammed Ebu Münyar el-Kaddafi, konjonktürel olarak dış politikasında yumuşama süreçlerine girse de genellikle iç ve dış politikasında sert bir tutum sergilemiştir. Mısır lideri Cemal Abdünnasır'dan oldukça etkilenen Kaddafi, Senusilerin monarşisine son vererek Libya Büyük Sosyalist Arap Cumhuriyeti'ni kurduğunu ilan etmiş akabinde ülkedeki Amerikan ve İngiliz üslerini kapatıp 1971'den itibaren petrol şirketlerini millileştirmiştir (Dinçer, 2012, s. 479). 1980'li yıllar boyunca gerek Arap ülkelerinde gerek Avrupada IRA gibi terör örgütlerini desteklemesi sebebiyle 1992 yılında BM Güvenlik Konseyi tarafından ambargo kararı alınmıştır (United Nations, 1992). Ambargolarla birlikte Libya, Batılı ülkeler tarafından teröre destek veren ülke; Kaddafi ise "The Maverick Leader" (Jehl, 1999) olarak tanımlandığı gibi iç işlerinde de hoşnutsuzluk artmış ve muhalefet yükselmiştir. Sansürlü basın, çok partili seçimler isteyen muhalefet, Kaddafi rejimi tarafından bastırılmış, keyfi tutuklamalar ve işkenceler uygulanmıştır (Canner & Şengül, 2018, s.60). 1996 yılındaki tutuklu siyasi aktivistlerin de bulunduğu Ebu Salim Hapishanesi'ndeki katliam bunlardan biridir ve Winer'a (2019) göre halk nezdinde 1969'da yönetimi ele geçiren refah ortamı sağlamaya çalışan ilham verici Kaddafi, artık yerini süslü üniformalarıyla tehlike saçan "deli amca" profiline bırakmıştır (s. 6).

Tunu'sta Zeynel Bin Abidin'nin devrilmesi, otoriter Kaddafi rejiminden memnun olmayan Libya halkına ilham vermiştir. İlk protestolar 15 Şubat 2011'de, 1996 yılındaki Ebu Salim hapishanesindeki katliamda ölenlerin ailelerine avukatlık yapan, insan hakları savunucusu Fethi Terbil'in tutuklanmasına karşı çıkmak için

başlamıştır (Yaşar, 2011). Kaddafi rejiminin göstericilere aşırı güç kullanması ile protestolar demokrasi ve özgürlük gibi kavramları da kapsayarak rejim karşıtı bir çizgiye kaymıştır. 17 Şubat "öfke günü" olarak ilan edilip protestolar çeşitli bölgelere yayılmıştır. Kaddafi rejiminin, ayaklanmayı bastırmak için sert müdahaleden ve insan hakları ihlallerinden kaçınmaması üzerine öncelikle Arap Birliği'ndeki üyeligi askıya alınmıştır (Doğan & Durgun, 2012, s. 80). 26 Şubat 2011'de BM Güvenlik Konseyi tarafından oybirliği ile karar alınarak; sivil halka yönelik saldırıların insanlığa karşı suç teşkil edebileceğinden ötürü sonlandırılması ve üye ülkelerin Libya'ya tüm silah ve türevi malzemelerin ihracını durdurması çağrısı yapılmıştır (United Nations, 2011). Rejim tarafından bu çağrıya uyulmaması üzerine BM Güvenlik Konseyi 17 Mart 2011'de yeni bir karar almıştır. Buna göre 1973 sayılı kararda; Libya hükümetinin 1970 sayılı karara uymadığına, halka yönelik sert müdahalelerin, keyfi tutuklama ve işkencelerin devam ettiğine vurgu yapılarak sivilleri korumak için Libya uçuşa yasak bölge ilan edilerek gerekli tüm tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır (United Nations, 2011). 1973 sayılı kararda daimi üye Rusya çekimser oy kullanmış olsa da bu karara istinaden 19 Mart 2011'de Libya'ya Fransa öncülüğünde başlayan ve 31 Mart 2011'den itibaren NATO tarafından devralınan askeri müdahale olumlu karşılanmamıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Alexander Lukashevich, NATO saldırılarında sivillerin de öldüğünü söyleyerek 1973 sayılı kararın amaçlarının ötesine geçildiğini açıklamıştır (Reuters, 2011).

Yaptırım kararlarının hemen öncesinde 27 Şubat 2011'de kurulan Ulusal Geçiş Konseyi (UGK), muhalefeti tek çatı altında toplayıp Kaddafi rejimine karşı topyekûn hareketi organize etmiştir. UGK, ilk olarak Fransa tarafından tanınmış ve petrol anlaşması imzalanmıştır. Rusya

ise UGK'yi ancak Trablus düştükten ve Kaddafi rejiminin devrildiği kesinleştikten sonra tanımıştır (Demir, 2020, s. 45). Trablus'un düşmesi Ağustos 2011'de gerçekleşmiştir. Muhalifler bu bölgeye karadan saldırırken NATO ise havadan saldırı düzenlemiş ve Ekim ayında Kaddafi'nin linç edilerek öldürülmesiyle 23 Ekim Libya Kurtuluş Günü ilan edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2012). Kaddafi'nin düşmesiyle hali hazırda uluslararası arenada kabul görmüş olan UGK, yönetimi ele alsada içerisindeki farklı muhalif grupların yönetiminde var ve etkin olma mücadeleleri başlamıştır. Ordunun ve polis teşkilatının dağılmasıyla asayiş sağlanamamış, otorite boşluğu radikal örgütlerin ülkede konuşlanmasına sebebiyet vermiştir. Tüm bu olumsuzluklar ekonomiye de yansımıştır ve rejimle savaş halindeyken dahi muhalif gruplar tarafından finansal kaynak olması için devam ettirilen petrol satışları günlük 1 milyon varilin altına düşmüştür (Demir, 2014, s. 66).

2012'deki seçimler nihayetinde UGK'den Millî Genel Kongre'ye (MGK) geçilmiş ve hükümetin kurulma sürecinde Müslüman Kardeşlere yakın olan Adalet ve İnşa Partisi (AİP) ile liberaller arasında sürtüşme yaşanmış nihayetinde ise liberal lider Ali Zeydan güvenoyu alarak cumhurbaşkanı olmuştur (Demir, 2020, s. 50). Zeydan hükümeti döneminde AİP ve liberallerin zıtlıklarının dozajı artmış akabinde suikast ve intihar saldırısı vakaları başlamıştır (BBC News Türkçe, 2013). Mecliste başlayan ayrışma petrol bölgelerinin kontrolü konusunda da sıkıntılar yaratmış ve bu bölgelerdeki isyancılar kendi özerk yönetimlerini kurma eğiliminde olmuşlardır. Tüm bu kaos ortamında Mısır'daki darbenin Batılı devletlerce olumlu karşılanmasından cesaretlenen emekli Tümgeneral Halife Hafter, 4 Şubat 2014'te Libya Askerî Geçiş Konseyi'nin yönetimi devralacağını söylemiş akabinde Mayıs ayında "Libya'nın Onuru Operasyonu"-

nu düzenleyerek Bingazi'ye girmiş ve hedefine terörist olarak tanımladığı İslami grupları almıştır (Güneş, 2018, s. 281). Bingazi'den sonra rotasını Trablus'a çevirmiş ve MGK'yi tanımadığını ilan ederek kendi yönetimindeki Temsilciler Meclisi'ni (TM) Tobruk'ta kurmuştur. Hafter'e destek, iç siyasette Zeydan'dan dışarıdan ise ABD ve Fransa'dan gelmiş ve söylemini İslami terör örgütleriyle mücadele üzerinden kurgulamıştır (Demir, 2020, s. 55). Hafter, düşük katılımı zorunlu seçim sonrası seçilmişse de resmi devir teslim töreni düzenlenmeden Bingazi'de değil de Tobruk'ta hükümet kurulması MGK tarafından meşru sayılmamıştır. Bunun neticesinde Trablus'ta MGK hükümeti ve Tobruk'ta Hafter'in TM hükümeti ile Libya'da ikilik oluşmuş ve iki grup da dış destek almıştır. Hafter'in TM'si ABD, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden yardım alırken, Trablus'taki MGK ise Türkiye ve Katar'dan destek görmüştür (Demir, 2020, s. 56).

Kaddafi sonrası asayiş sağlayamayan ve iç savaşa sürüklenen Libya'da barışın, istikrarın sağlanması ve anayasa oluşturulması için BM Libya Destek Misyonu (UNSMIL) devreye girmiştir. TM ve MGK resmi temsilci sayılmış ve görüşmeler Cenevre'de başlamıştır (Aljazeera Türk, 2015). Üç temel konu üzerinde görüşülmüştür bunlar: ateşkes sağlanması, mutabakat hükümetinin kurulması ve ortak bir Libya ordusunun kurulmasıdır. Görüş birliği sağlanamasa da her iki gruptan da temsili bir heyetin nihai taslağı onaylamasıyla 30 Mart 2016'da Libya'da Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) kurulmuştur (Winer, 2019, s. 15). Fayez El Serraj başkanlığında UMH kurulsa da bu hususi olarak Hafter tarafından kabul edilmemiş ve Serraj ile Hafter arasındaki çatışmalar artarak ülkeyi yeniden iç savaş ve akabinde istikrarsızlığa sürüklemiştir. ABD'nin yeni ortağı UMH ve Serraj olmuş, Eylül 2017'de ABD özel kuvvetleriyle IŞİD'e yönelik operasyon

düzenlenmiş ve Hafter'in petrol satışındaki çıkışına karşı yaptırım uygulanması gündeme gelmiştir (Demir, 2020, s. 62). ABD ile arasının açıldığı koşullarda Hafter ise Rusya ile görüşmelere başlamış ve desteğini almıştır. 2020'de Türkiye ve Rusya girişimleriyle taraflar arasında ateşkes için görüşülse de anlaşma Hafter tarafından imzalanmamıştır (Al Jazeera, 2020).

3. Rusya'nın Libya Krizi Politikası

Libya, Afrika Kıtasının kuzeyinde yer alıp Akdeniz'e uzun kıyısı bulunan ve Afrika'nın en büyük petrol rezervine sahip (Babacan, 2020, s. 60), çöllerle kaplı olduğu gibi verimli tarım arazileri de bulunan bir ülkedir. Bu jeopolitik konumuyla Libya, Rusya'nın farklı dış politikalarının kesişim noktası olmuştur. Gerek Afrika gerek enerji bağlamında Akdeniz gerekse de Ortadoğu politikalarında önemli aktör olan Libya ile Rusya tarihsel süreçte askeri, ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurmuştur.

Farklı perspektiflerde oluşturulan bu ilişkilerin temelinde Rusya'nın 18. yüzyıldan bu yana uzanan farklı dış politik çıkarları yatmaktadır. Bu çıkarlardan en temeli ise zaman zaman dalgalanmalar olsa da Batı'yı dengeleme politikası olmuştur. Gerek Çarlık Rusya'sı döneminde sömürge/ekonomik düzeyinde gerek SSCB döneminde ideolojik, askeri ve teknolojik düzeyde gerekse günümüzde tüm bu çıkarların devamlılığı olarak Batı'yı her alanda dengelemek Rusya'nın küresel ve dönemsel olarak süper güç olma iddiasının itici gücü olmuştur. Buna bağlı olarak Rusya'nın genelde Batı özelde ise ABD ile küresel nüfuz mücadelesinin en etkin sahaları, yeraltı zenginlikleri ve jeopolitik önemiyle Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgeleri olmuştur. Rusya'nın kendi müdahale alanı gördüğü bu coğrafyadan ABD'nin askeri varlığı ve siyasi etkilerinin kırılması, ekonomik çıkarlarının baltalanmasıyla dışlanması he-

deflenmektedir. Enerji bakımından verimli olan bu bölgelere nüfuz etmek Rusya'ya artı siyasi getiriler de sunmaktadır. Enerji piyasasına hakim olmayı ve Avrupa'nın Rusya harici alternatif enerji kapılarını kontrol altına alarak Avrupa'yı kendine bağımlı kılmak suretiyle, yakın coğrafyasına yönelik agresif askeri politikalarına hareket serbestisi sağlamayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda enerji piyasasına hakim olarak Rusya gibi enerji ithalatçısı Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin üretim ve fiyatlandırmasını kontrol etmek Rusya'nın ekonomik çıkarları arasındadır. Bu bölgelerin kesişim noktası olan Libya ise, Rusya için şüphesiz ilişkilerin geliştirilmesi ve nüfuz edilmesi gereken önemli bir bölge profilidir.

Bu çıkarları doğrultusunda SSCB döneminde Libya'nın Batı karşıtı tutumuna da dayanarak gelişen askeri, ekonomik ve siyasi ilişkiler SSCB sonrası Rusya'da da petrol ve silah anlaşmaları yapmak, Soğuk Savaş döneminden kalan borçları silerek nüfuzunu artırmak suretiyle gelişmiştir. 2011'de ani gelişen ve yayılan Arap Baharı ile bu ilişkiler sekteye uğramış ve henüz üç yıl önce Kaddafi rejimi ile yaptığı ticari anlaşmalara rağmen Rusya'nın muhalif yanlısı tavır sergilemesi ve şiddet olaylarını kınaması özellikle iç siyasetinde ve basında eleştirilmiştir.

2011'deki Arap Baharı sürecinde Rusya, muhalefetin temsilcisi UGK'yi Kaddafi rejimi devrildikten sonra tanısa da 2014'te Hafter tarafından yapılan darbeye başlayan iç savaşta BM, ABD ve Avrupalı devletlerin tanıdığı meşru hükümet UMH'ye karşı Hafter'i desteklemiş ve Batı'ya karşı Libya'da dengeleyici unsur olmuştur. Rusya'nın bu tavrı Libya'da yeni oluşturulacak düzenden dışlanmayacağını ve aksine nüfuz alanı yaratarak karlı çıkacağını göstergesi olmuştur.

3.1 Rusya'nın Ortadoğu Politikası ve Libya

Rusya, günümüzde sınırlarının netliği konusunda görüş birliği olmayan Ortadoğu coğrafyasına her zaman pragmatik yaklaşarak kendi nüfuz alanına alıp rakip devletlerin çıkarlarını sekteye uğratmak istemiştir ve bu doğrultuda ilgisi 18. yüzyıla dayanmaktadır. Bu dönemde Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Hanedanı sınırlarındaki varlığı, rakip devletlerin, ki bu hususi olarak İngiltere'dir, sömürgeleriyle olan ilişkilerini sekteye uğratmış ve bu nedenle de Rusya için stratejik konuma sahip olmuştur (Erenler, 2012, ss. 169-172). Benzer şekilde Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin Batı bloğuna karşı ideoloji ihracı bölgeye yönelik politikalarının itici gücü olmuştur. Özellikle Ortadoğu'da petrolün keşfiyle SSCB'nin ilgisi politik çıkarlar kadar ekonomik çıkarlara da hizmet edecek şekilde bölgeye yönelmiş ve Ortadoğu coğrafyası iki blok arası mücadele alanı olmuştur.

SSCB'nin, bölgeye yönelik ilk politikası Batı manda rejimlerinin etkisini kırmak olmuştur. Buna yönelik hamlesi de Arap devletlerinin bağımsızlıklarını desteklemektir (Purtaş, 2008, s. 49). Sonraki süreçte devletlerin petrollerini millileştirmesini desteklemiş ve 1956'daki Süveyş Krizi'nde de İngiltere ve Fransa'ya karşı Mısır'ın yanında olmuştur. Arap-İsrail savaşlarında ABD destekli İsrail'e karşı, Araplara istihbarat desteği sağladığı gibi Batı tarafından uygulanan ambargolara karşı silah satışı da gerçekleştirmiştir. Soğuk Savaş süresince Arap devletleri, SSCB için önemli pazar olmuştur ve her yıl ortalama 7-10 milyar dolar düzeyinde silah satışı gerçekleştirmiştir. Bu da silah ihracatının %35 ile %40'ına tekabül etmiştir (Purtaş, 2008, ss. 51-65). 1969'da Batı ile yakın ilişkiler güden Senusi krallığına karşı Kaddafi darbesine olumlu yaklaşmış ve yeni hükümeti ilk tanıyan devletlerden olmuştur. 1976-

1985 yılları arasında Libya'lı yetkililer üç kez SSCB'ye resmi ziyarette bulunmuşlar ve birçok silah ticareti gerçekleştirmişlerdir. Bu olumlu hava, Libya'nın SSCB silahlarını Çad ile savaşında kullanmasıyla dağılmış ve Libya'nın borçlarını da ödemesi ile ikili ilişkiler en dibi görmüştür (Global Security, 2017).

SSCB, 1980'e kadar Ortadoğu bölgesinde aktif bulunsa da Mısır'da Enver Sedat'ın iktidara gelip Batı yanlısı politika izlemesiyle en önemli müttefiklerinden birini kaybetmiştir. Bayat'a (2018) göre 1978 Camp David Anlaşması ile Arap-İsrail barışına yönelik ilk adım SSCB'yi olduğu kadar Libya'yı da rahatsız etmiş ve Libya artan Arap-ABD ittifakına karşı SSCB'yi mühimmat kaynağı gördüğü gibi SSCB de Libya'yı pazar olarak görmüştür (s. 176). SSCB, Ortadoğu'da etkili olmak için yaptığı ekonomik ve askeri yardım yüklerinin yanında Afganistan işgalinin de getirdiği ekonomik çöküntü sebebiyle dağılma sürecine girmiş ve Ortadoğu'da etkisi azalmıştır.

Aralık 1991'de SSCB'nin dağılmasından hemen sonra Rusya Federasyonu kurulmuş ve ardılı olarak devam etmiştir. 1991-1993 arası süreçte Rusya, toparlanma sürecine girmiş ve ABD ile iyi ilişkiler kurma gayretinde olmuştur (Tekin, 2020). Boris Yeltsin iktidarında her ne kadar Atlantikçi ve liberal politikalar izlense de ABD'ye karşı dengeleyici unsur olma hedefi devam etmiş buna yönelik Ortadoğu'daki rejimlerle ittifaklar geliştirilmeye çalışılmıştır. Erenler'in (2012) ifadesiyle Rusya gücünü pekiştirdiği her zamanda Ortadoğu'ya yönelik politikalar izlemiştir (s. 173). Irak'ta Saddam, Suriye'de Hafız Esad, ve Libya'da Kaddafi, Yeltsin'in ittifak ortağı olmuş ve silah ve petrol anlaşmaları yapılmıştır (Tekin, 2020).

Mart 2000'de Vladimir Putin'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle Rusya'nın Ortadoğu

politikası da yeniden şekillenmiştir. Putin'in öncelikli hedefleri; ABD'nin küresel hegemonyasını önlemek, Rus ekonomisini yeniden canlandırmak, Çeçen isyanına destek veren Ortadoğu ülkelerinin bu yardımını kesmek ve akabinde eskisi gibi prestij sahibi olmaktır (Freedman, 2016, s. 14). ABD'nin Afganistan ve Irak işgalleri neticesinde varili 135 dolara yükselen ham petrol ve doğalgaz sayesinde Rusya'nın ekonomisi toparlanmaya yoluna girmiştir (Tekin, 2020, s. 34). Rusya, ekonomisinin canlanmaya başlamasından da destek olarak 2003 Irak işgalinde ABD karşıtı tutum sergilemiştir. Dış politikalarıyla iç siyasetinde başarı toplayan Putin, 2004'teki seçimde zafer elde etmiştir. 2005 yılında sınırları içerisinde yaşayan 20 milyon Müslüman'ın etkisiyle İslam İşbirliği Teşkilatı'na gözlemci üye olarak katılmış ve Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmiştir (Freedman, 2016). Böylece Orhan'ın (2018) ifadesiyle ABD'nin Medeniyetler Çatışması tezinin aksine medeniyetler arası diyaloga vurgu yapmıştır (s. 93). Rusya, bu bağlamda Libya'ya yönelik BM Güvenlik Konseyi yaptırımlarının kaldırılmasını desteklemiş ve ticari ilişkiler kurmaya gayret göstermiştir. 2008 yılında ilk kez bir Rus Devlet Başkanı (Putin) Libya'yı ziyaret etmiştir (Schumacher & Nitou, 2015, s. 99).

Rusya, 2011'e geldiğinde Ortadoğu'daki birçok ülke ile ekonomik ve askeri anlaşmalar yaparak tıpkı SSCB dönemindeki gibi nüfuzunu arttırmıştır. Fakat Arap Baharının ani yayılması Rusya'yı da hazırlıksız yakalamıştır. Bunun sonucunda Rusya, anlaşmalar imzaladığı, nitekim istikrarlı, otoriter rejimlere yönelik protestolarda tutarlı bir duruş sergileyememiştir (Erenler, 2012, s. 174). Nihayetinde Rusya'nın topyekûn bir Ortadoğu politikası, Arap Baharı sürecinde farklı devletlere farklı politikalar izlemeye tercih edilmek zorunda kalmıştır.

3.2 Rusya'nın Kuzey Afrika-Akdeniz-Enerji Politikaları Bağlamında Libya

Rusya'nın sıcak denizlere inerek Afrika'yı sömürgeleştirme politikası Çarlık Rusya dönemine kadar uzansa da Rusya-Afrika modern ilişkileri SSCB döneminde başlamıştır (Bayat, 2018, s. 170). SSCB, Ortadoğu'da olduğu gibi Afrika'da da nüfuz alanı oluşturarak ABD çıkarlarını baltalamak istemiş ve uzun yıllar Batılı ülkelerin sömürgeci olan Afrika'nın bağımsızlık mücadelesinde alenen sosyalist ideolojideki liderleri desteklemiştir (Öztürk, 2016, ss. 285-286). Bu bağlamda devam eden süreçte Afrikalı devletlerin ekonomilerini kredilerle desteklerken, SSCB silahları da hibe edilmiş ya da satılmıştır (Öztürk, 2016, s. 289). Öztürk'ün 2016 yılında yayınlanan makalesindeki verilere göre, SSCB tarafından 1973-1985 yılları arasında Libya'ya 30 adet Mig-23s marka jeti ve bu jetlerin bakım ve kullanımı için de SSCB askeri personeli gönderilmiş ayrıca Libya'nın yetiştirmiş pilotu olmamasına rağmen Tu22 marka bomba atar uçaklar teslim edilerek Libya'ya askeri öğrenciler, eğitim için SSCB'ye gitmiştir (s. 293). Libya ile bazen gerilimli bazense iyi ilişkiler yürüten SSCB, 1986'da ABD bölgeye müdahale ettiğinde etkin bir destek vermemiştir. Bu da ilerleyen süreçte de Rusya'nın çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini ve koşulsuz bir ABD karşıtı politika izlemediğinin göstergesi olmuştur.

Soğuk Savaş sonrası Rusya'nın temel hedefleri SSCB'ye benzer şekilde 1990'lı yıllarda hegemon güç olan ABD'nin Kuzey Afrika ve Akdeniz'deki gücünü dengelemek, enerji piyasasına hâkim olarak fiyatları belirlediği gibi Avrupa'nın kendisine enerji bağımlılığını artırmak olmuştur (Bayat, 2018, s. 171). Bu bağlamda Putin iktidarının ikinci evresinde Libya ile ekonomik ilişkiler geliştirilmiştir. 2008 yılında Bingazi ile Sirte demiryolu hattının inşası için 2 milyar Euro üzerinde anlaşma imza-

landığı gibi Libya'daki enerji kaynaklarının çıkarılması için de sözleşmeler yapılmıştır (Dyner, 2019). Khasanov'un (2020) makalesindeki verilere göre Rusya, Libya'nın SSCB'ye olan 4,5 milyar dolar borcunu silerek petrol ve silah şirketleri hususunda önemli kazanımlar elde etmiştir (s. 103). Rusya'nın en büyük şirketi ve dünyanın en fazla doğalgaz çıkaran kuruluşu olan Gazprom'un da temel hedefi, Avrupa'nın en önemli gaz tedarikçisi olan Libya'nın petrol ve doğalgazını almak olmuştur (Orhan, 2018, s. 94). Fakat 2011'deki protestolar ve Kaddafi rejiminin devrilmesiyle bu nüfuz alanı tersine dönmüştür.

3.3 Rusya'nın Libya'nın Arap Baharına Yönelik Politikası

Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştiren Rusya için 2010'da vuku bulan Arap Baharı, Dışişleri Bakanı Savrov'un ifadesiyle "beklenen ani olaylar" olmuştur. Sosyo-ekonomik durum sebebiyle beklenmesine rağmen aniden gelişen ve çok hızlı yayılan protestoların Arap devletlerinde rejimleri yıkmaya başlamasıyla Rusya bölgeye yönelik dış politikasını gözden geçirmek durumunda kalmıştır. Neticesinde ise farklı Arap devletlerine çıkarları nezdinde farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Libya'nın Arap Baharındaki tutumu ise iç siyasetinde eleştirilere sebep olmuştur. Libya ile SSCB döneminden beri görece iyi ilişkiler kuran, 2008'de ilk resmi ziyaretini gerçekleştiren ve birçok silah, petrol anlaşmaları yapan Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'ndeki tutumu çokça tartışılmıştır.

Kaddafi rejimi ile muhalifler arasındaki çatışmalar kısa zamanda iç savaşa dönüşmüş ve yüzlerce sivilin hayatını kaybetmesine, keyfi tutuklanmasına, insan onuruna aykırı muamele görmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi tarafından öncelikle uyarı ve ambargo kararı çıkarılmasını Rusya desteklemiştir. Kad-

dafi rejiminin uyum sağlamaması üzerine askeri müdahaleyi de kapsayan 1973 sayılı kararda ise çekimser kalmıştır. Buna istinaden BM Güvenlik Konseyi Rusya temsilcisi Vitaly Ivanovich Churkin, Libya'daki insan hakları ihlallerinin derhal son bulmasına yönelik tutumlarının değişmediğini, oybirliği ile kabul edilen 1970 sayılı kararın Libya hükümeti tarafından hızlıca ve eksiksiz yerine getirilmesi için beklentide olduklarını ve son olarak da ortak insani değerler nedeniyle bu kararın çıkarılmasını veto etmediklerini fakat krizin çözümü için siyasi yöntemlerin kullanılması gerektiğini açıklamıştır (Bayat, 2018, s. 186). Rusya'nın askeri müdahaleyi olumlu karşılamayan görüşüne rağmen 1973 sayılı karar doğrultusunda 19 Mart 2011'de Libya'ya Fransa öncülüğünde operasyon başlatılmıştır. Putin'in bu çözümü Haçlı Seferleri'ne benzeterek eleştirmiştir (Erenler, 2012, s. 176). Rus basınında da askeri müdahalenin Arap Baharını İslam Kışına çevirdiği vurgulanmış, Rusya'nın bu kararı veto etmeyerek egemen bir devletin iç işlerine müdahale edilmesine karşı çıkmaması, Ortadoğu'dan çekildiği ve küresel güçten ziyade bölgesel güce dönüşmesi olarak yorumlanmıştır (Khasanov, 2020, s. 113).

Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'ndeki bu tutumunun iç ve dış siyasi nedenlerinin yanında ekonomik sebepleri de vardır. Bunlardan ilki, Ortadoğu'da Libya'ya nazaran daha iyi ilişkiler içerisinde olduğu ve yaptığı ekonomik ve askeri anlaşmalarla bölgede, ABD'yi dengelediği Arap devletlerinin tutumudur. Mevzubahis Arap devletleri, Libya krizinde muhalif yanlısı tutum sergilemişler ve durumu BM Güvenlik Konseyi'ne taşımışlardır. Rusya, Arap Birliği'nin ve gözlemci üye olarak bulunduğu İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT) Kaddafi aleyhinde tavır almasından hareketle Libya'daki süreçte muhalif yanlısı tutum sergilemiş (Khasanov, 2020, s. 115) ve 1970 sayılı kararda olumlu oy kullandığı gibi 1973 sayılı kararı da veto

etmemiştir. Bu karara istinaden başlatılan ve 31 Mart 2011'den itibaren NATO tarafından yürütülen askeri müdahaleyi, hedefinden şaşması noktasında eleştirir de sonrasında özellikle Arap devletlerinin NATO ile birlikte hareket ederek muhaliflere askeri ve ekonomik destek vermesi, süreçte aktif olması ile daha ılımlı açıklamalara yönelmiştir. Çünkü Rusya, Putin iktidarı ile birlikte Çeçen isyancılara destek veren Arap ülkeleriyle ilişkileri onarmaya yönelik politika izlemiş ve bu bağlamda Çeçenlere mali desteği kesebilmek için Arap ülkeleriyle iyi ilişkiler gütmeye gayret etmiştir. Bunun yanında Rusya, Putin dönemi ile yeniden inşa etmeye başladığı Rus-Arap ekonomik ve siyasi yakınlığını bertaraf etmek istememiştir. Bir diğer sebep, 2004 sonrası Libya-Batı arası normalleşme sürecinde ekonomik ve diplomatik ilişkilerde Rusya'ya nazaran ABD, Fransa ve İngiltere'nin daha etkili olması ve enerji konusunda Gazprom'un stratejik hedefinden daha az paya sahip olmasıdır (Schumacher & Nitoiu, 2015, s. 99). Kaddafi'nin devrilmesi sonrası yeni hükümetle daha karlı anlaşmalar yapabilecektir. Bayat'a (2018) göre kararı veto etmemesinin bir sebebi de uluslararası camianın insani krize müdahale edilmesini önlediğinden ötürü Rusya'yı günah keçisi ilan etme endişesidir (s. 193). Rusya iç siyasetinde Libya konusundaki görüş ayrılıklarının da çekimser oyda etkili olduğu iddiası atılsa da bu, dönemin başbakanı Putin tarafından reddedilmiştir (Russia Today, 2011). Kaddafi'nin 1990'lardaki terörist grupları destekleyici politikaları, Batı ile yakınlaşması ile pan-Arap fikrinden uzaklaşarak Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini kötüleştirme ve "maverick leader" olarak anılması da göze alındığında Libya, yatırımcılar için güvenilir ülke profili çizmemektedir. Bu bağlamda Rusya'nın Kaddafi sonrası yönetimle daha istikrarlı, karlı anlaşmalar yaparken İİT'nin de tepkisini çekmemek ve nüfuz alanı oluşturarak Batı'ya karşı dengeleyici unsur olma politikasını devam

ettirmek adına muhalif grupları desteklemesi ve çekimser oyu anlaşılabilir. Keza 2014 sonrası Libya'daki yeni düzen sürecinde Rusya daha aktif rol almıştır.

Rusya, SSCB döneminden beri ve özellikle 2008'deki anlaşmalarla Kaddafi rejiminin destekçisi imajı çizmiş ve protestolarda aslında Kaddafi yanlısı tavır sergilemesine rağmen muhalifler tarafından bu imaj algısı devam ettirilmiştir. Dönemin Devlet Başkanı Medvedev'in, Kaddafi'yi istifaya davet etmesi çağırısı (BBC News, 2011) bir yana Putin'in NATO müdahalesini haçlı seferine benzetmesi muhalifler tarafından hoş karşılanmamıştır. Trablus düşüp Kaddafi rejiminin devrildiği kesinleşince Rusya'nın UGK'yi tanıması, Libya'yı Suriye'de Beşer Esad'ı devirmeyi amaçlayan yabancı askerlere ev sahipliği yapmakla itham etmesi, onu Libya'nın yeniden yapılandırılması sürecinin dışına itmiştir. Gazprom'un Trablus'un 800 km güneyindeki Fil petrol sahasındaki hisseyi güvenceye almadaki başarısızlığı ve Rusya'nın silah ihracından sorumlu devlet kurumu olan Rosoboronexport'un mevcut silah sözleşmelerini yeniden canlandırmayı veya yenilerini güvence altına almayı başaramaması da bu dışlanmışlığa örnektir (Schumacher & Nitoiu, 2015, s. 100). Fakat bu durum uzun sürmemiş ve 2014'ten itibaren devam eden iç savaşta Hafter ve Libya Ulusal Ordusu'na (LNA) desteğiyle yeniden Libya'da etkili olma politikasına dönmüştür.

3.4 Rusya'nın 2014 Libya İç Savaşına Yönelik Politikası

Serraj hükümetinin BM tarafından tanınması ve Batı desteğini sağlaması ile yalnızlaşan Hafter, Rusya ile yakınlaşma politikası izlemiştir. Rusya ise, büyük ölçüde dezavantaja dönüşen Libya'ya yönelik dış politik kararlarını revize edebilmek için 2015 itibariyle Hafter ile ilişkilerini geliştirmiştir. BM Güvenlik Konseyi 1973 sa-

yılı kararındaki çekimser oyu ve akabinde gerçekleştirilen askeri operasyona yönelik eleştirel tavrı sebebiyle Rusya, Libya'ya muhalifler tarafından benimsenmediğini ve Kaddafi dönemi yapılan anlaşmaların iptalini telafi etmeyi hedeflemiştir. Bu dezavantajlı durumunu revize ederek süreçten dışlanmasını onarmanın yanında Libya'yı yeniden nüfus sahası haline getirmek de Rusya'nın Hafter ile ilişkileri geliştirmesini tetiklemiştir.

Rusya'nın 2015 sonrası Hafter aracılığı ile Libya'da etkin konuma gelme hedefinin arkasında Akdeniz politikasının payı büyüktür. Siyasi olarak, Rusya'nın Suriye Hmeymim'deki hava üssü ve Tartus'taki deniz üssü varlığı dikkate alındığında Libya'daki etkinliğiyle de Güneydoğu Akdeniz'de tam kontrol sağlayacak (Dyner, 2019), Avrupa'nın bölgedeki nüfuzunu dengeleyecek ve NATO için caydırıcı güç oluşturacaktır. Ekonomik açıdan, petrol bölgelerinin büyük bir kısmını elinde bulunduran Hafter ile iş birliği göz önüne alınırsa, stratejik noktaların yönetiminde söz sahibi olarak enerji piyasasına hâkim olmayı ve Avrupa'yı kendine bağımlı kılmayı hedeflemektedir. Akdeniz'deki zengin yer altı kaynaklarından yararlanmak, göç konusunda Avrupa siyasetinde söz sahibi olmak (Demir, 2020, s. 73) Rusya'nın Libya'daki mevcudiyetini açıklar niteliktedir. Aynı zamanda Rusya, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır'ın desteklediği Hafter'in yanında olarak bu iki ülke ile ilişkilerini geliştirmek ve oradaki ABD nüfuzunu dengelemeyi hedeflemektedir (Demir, 2020, s. 73).

Bu hedefleri konusunda ilk pratik, Rusya'nın Hafter'in Batı desteğini kaybetmesini lehine kullanarak ilişkilerini geliştirmesi ve terörle mücadele kapsamında Hafter ile ortak hareket etmesidir (Demir, 2020, s. 72). Stratejik petrol bölgelerini kontrol eden ve en fazla askeri potansiyele sahip olan Hafter, Rusya için önemli bir müttefik olmuştur. Bu bağlamda Moskova'yı ziyaret

eden Hafter'in sınırlarının korunmasını ve askeri destek istemesine karşılık 2 milyar dolarlık anlaşma imzalandığı gibi, Hafter, Rusya'ya Tobruk ve Bingazi'de olmak üzere iki üs kurmasına müsaade edeceği sözünü vermiştir (Dyner, 2019). Dyner'in (2019) ifadesiyle Kasım 2018'de Hafter, Rus özel askeri şirketi Wagner'in sahibi olarak kabul edilen Rusya Savunma Bakanı Sergey Shoygu ve Yevgeny Prigozhin ile Moskova'da görüşmüş ve paralı asker hususunda anlaşma yapmıştır. Böylece Rusya'nın Hafter'e yönelik ilk zamanlardaki maddi yardımı ve paralı askerlerinin Rusya'da tedavi görmesi gibi örtülü desteği Wagner'in dâhil olmasıyla birlikte bölgede somut bir boyut kazanmıştır. Rusya, BM Güvenlik Konseyi'nin Hafter'in Trablus saldırılarını durdurması hususundaki yaptırım kararını veto etmiştir. Ekonomik açıdan Kaddafi dönemindeki anlaşmaların telafisi için görüşülmüş ve Şubat 2017'de Rusya'nın en büyük petrol şirketi RosNeft ve Libya'nın devlet petrol şirketi NOC, petrol çıkarma ve hammadde yatakların araştırılması konusunda iş birliği konusunda bir anlaşma imzalamıştır (Dyner, 2019).

2011'den itibaren devam eden Libya'ya yönelik silah satışı ambargosuna dikkat çekerek ABD'nin Afrika Kuvvetleri Komutanlığı (AFRICOM) Rusya'nın askeri desteğinin yanında Wagner ile bölgede olmasını uydu görüntüleriyle ifşa etmiştir. Görüntülerde IL-76'lar da dâhil askeri kargo uçakları, SA-22 hava savunma ekipmanları ve Wagner'in Libya'nın merkezinde ve lojistik açıdan çok önemli olan Sirte Havaalanı'nda konuşlanmasının çekimleri bulunmaktadır (Yachyshen, 2020).

Rusya, Libya'da sadece Hafter'i desteklemekle kalmamış ve Dyner'a (2019) göre Aralık 2018'de Libya'daki barış sürecinin gayri resmi garantörlerinden biri olma konumunu kullanarak, Seyfülislam Kaddafi'nin cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olma olasılığını desteklemiş ve Libya'nın

geleceği ile ilgili kararların kendisinden bağımsız alınamayacağını kanıtlamıştır. 2020'de UMH'yi destekleyen Türkiye ile Hafter'i destekleyen Rusya öncülüğünde, Suriye'dekine benzer şekilde Libya'da da ateşkes sağlanması için bir araya gelinmişse de bu görüşmelerde herhangi bir netice sağlanamamıştır.

4. Sonuç

Libya, Rusya'nın farklı dış politikalarının kesişim noktası olmuş ve SSCB dönemiyle birlikte ilişkiler geliştirilmiştir. Soğuk Savaş döneminde Libya, SSCB'yi silah sağlayıcısı olarak gördüğü gibi SSCB de Libya'yı pazar olarak görmüştür. SSCB'nin dağılmasıyla ardılı Rusya'da hükümet öncelikli olarak Batı yanlısı politika izlese de kısa süre sonra Ortadoğu ve Akdeniz'de ABD'yi dengeleme ve nüfuz elde etme politikalarına geri dönmüştür. Bu neticede 2008 yılında ilk kez Putin, Libya'ya resmi ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretle birlikte enerji ve askeri anlaşmalar yapılsa da 2011'de Libya'ya sirayet eden Arap Baharı, ani doğası ile Rusya'nın bölgeye yönelik hedeflerini çıkmaza sokmuştur. Rusya, daha iyi ekonomik ve politik ilişkiler geliştirdiği Arap ülkeleriyle arasını açmamak, Libya'da yeni kurulacak olan hükümetle ekonomik açıdan daha verimli anlaşmalar imzalamak ve uluslararası basında insan hakları ihlallerini görmezden gelen devlet olmamak gibi siyasi ve ekonomik sebeplerle BM Güvenlik Konseyi'nin 1973 sayılı kararında çekimser kalmıştır. Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi kararının akabinde gerçekleştirilen ve NATO tarafından devralınan askeri müdahaleyi eleştirmesine rağmen çekimser oy tutumu özellikle iç basında Ortadoğu'dan çekilmeye başlaması olarak yorumlanıp, küresel güçten bölgesel güce kaydığı endişesiyle eleştirilmiştir.

Kaddafi ile öncesindeki ekonomik iş birlikleri ve UGK'yi Trablus düştükten sonra

tanınmasıyla Rusya, muhalifler tarafından öncelikli benimsenmemiş ve süreçten dışlanmış. Fakat iç ve dış basında Rusya'nın bölgesel güce indirgenmesi çok uzun sürmemiştir. Bilakis Rusya 2014'te Libya'da etkili olmaya başlayan Hafter ile iç savaş sürecinde iyi ilişkiler geliştirmiştir. Rusya nihayetinde Libya'ya yönelik tarihsel arka planı olan hedeflerini, Hafter'i destekleyerek uygulamaya koymuştur. Libya'da gerek yeni enerji anlaşmaları gerek Wagner ile somut mevcudiyeti ile nüfuz alanı oluşturarak hem Batı'yı dengeleme politikasına devam etmiş hem de Ortadoğu'dan çekilmediğini ve süreçten dışlanamayacağını göstermiştir. BM Güvenlik Konseyi'ndeki çekimser oyu sonrası iç siyasetinde ve dış basında yansıyan bölgesel güce dönüşüğü, Ortadoğu'dan çekildiğine yönelik eleştirilere cevaben Ortadoğu, Akdeniz ve Afrika'da nüfuz sahibi olan bir küresel güç olduğunu da kanıtlamıştır.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı. (2012, Ekim 24). *Libya'da "Kurtuluş" Günü*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-kurtulus-gunu-/315596>
- Al Jazeera. (2020, Ocak 14). *Libya's Hafta leaves Moscow without signing ceasefire agreement*. <https://www.aljazeera.com/news/2020/1/14/libya-hafta-leaves-moscow-without-signing-ceasefire-agreement>
- Al Jazeera Turk. (2015, Ocak 13). *Libya için görüşmeler başlıyor*. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/libya-icin-gorusmeler-basliyor>
- Babacan, M. (2020). Libya'daki Vekâlet Savaşlarının Saha Dengeleri Üzerindeki Etkileri ve Siyasi İstikrar Sorunu. *Ulusal Araştırmalar Çalışmalar Dergisi*, 4(1), 51-74.
- Bayat, C. (2018). Rusya-Libya İlişkileri ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Libya'ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya'nın Politik Tutumu. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 169-205.
- BBC News. (2011, Mayıs 27). *G8: Libya's Gaddafi "should go", say world leaders*—<https://www.bbc.com/news/world-africa-13572830>

- BBC News Türkçe. (2013, Aralık 23). *Libya'da ilk intihar saldırısı: 7 ölü*. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/12/131222_libya_saldiri
- Caner, C., & Şengül, B. (2018). Yapısal Devrimler, Kaos Ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel Ve Bir Analiz. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 45-70.
- Demir, İ. (2014). Libyadaki İç Savaş ve Küresel Petrol Fiyatları: Ocak 2011- Haziran 2012. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 4(1), 57-74.
- Demir, M. (2020). *Libya'da 2011 Sonrası Siyasal Süreçlerde Dış Aktörlerin Rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/71942/632299.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Diñçer, M. (2012). Planlı Dönemde Libya Ekonomisi ve Türkiye-Libya Ekonomik İlişkileri. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(31), 469-513.
- Doğan, G., & Durgun, B. (2012). Arap Baharı Ve Libya: Tarihsel Süreç Ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 61-90.
- Dyner, A. M. (2019). *Russia's Libya Policy*. PISM. <https://pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/25305.pdf>
- Erenler, M. (2012). Rusya'nın Arap Baharı Politikası. *Bilge Strateji*, 4(6), 167-191.
- Freedman, R. O. (2016). Russia and the Middle East Under Putin. *Ortadoğu Etüdleri*, 2(1), 9-55.
- Global Security. (2017). *Libya—Foreign Relations*. <https://www.globalsecurity.org/military/world/libya/forrel.htm>
- Güneş, B. (2018). Libya İç Savaşı Ve Kriz Yönetimi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 7(2), 263-291. <https://doi.org/10.28956/gbd.482076>
- Jehl, D. (1999, Eylül 6). Libya's Maverick Leader, 30 Years in Power, Makes a Bid for Respectability. *The New York Times*, 10.
- Khasanov, I. (2020). Rus Basınında Arap Baharı. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 93-128.
- Orhan, D. D. (2018). Rusya Dış Politikasında Orta Doğu: Arap Baharı Sonrası Tehditler ve Fırsatlar. *Avrasya Etüdleri*, 53(1), 87-116.
- Öztürk, M. (2016). Moskova Penceresinden Sovyetler Birliği'nin Afrika Politikası (1945-1991). *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15, 279-300.
- Purtaş, F. (2008). RUSYA VE ARAP ORTA DOĞUSU. *Akademik Ortadoğu*, 2(2), 45-75.
- Reuters. (2011, Mayıs 20). *Russia steps up criticism of NATO Libya campaign*. <https://www.reuters.com/article/us-russia-libya-idUSTRE74J5K820110520>
- Russia Today. (2011, Mart 22). *Moscow Stands Firm Over the Crisis in Libya*.
- Schumacher, T., & Nitoiu, C. (2015). Russia's Foreign Policy Towards North Africa in the Wake of the Arab Spring. *Mediterranean Politics*, 20(1), 97-104. <https://doi.org/10.1080/13629395.2015.1007006>
- Tekin, O. (2020, Nisan 5). *Geçmişten Günümüze Rus Jeopolitiği Ve Rusya'nın Orta Doğu Politikası |I. Bölüm: Jeopolitik Kavramının Tarihsel Gelişimi*. Görüş. <https://gorus21.com/gecmis-ten-gunumuze-rus-jeopolitigi-ve-rusyanin-orta-dogu-politikasi-1-bolum-jeopolitik-kavraminin-tarihsel-gelisimi/>
- United Nations Security Council (UNSC). (31 Mart 1992). Resolution 748 (S/RES/748 [1992]). <https://digitallibrary.un.org/record/196976>
- United Nations Security Council (UNSC). (26 Şubat 2011). Resolution 1970 (S/RES/1970 [2011]). <https://www.un.org/securitycouncil/sres/1970-%282011%29>
- United Nations Security Council (UNSC). (17 Mart 2011). Resolution 1973 (S/RES/1973 [2011]). <https://www.un.org/securitycouncil/sres/1973-%282011%29>
- Winer, J. M. (2019, Mayıs). *Origins Of The Libyan Conflict And Options For Its Resolution* (Policy Paper 2019-12). <https://www.mei.edu/publications/origins-libyan-conflict-and-options-its-resolution>
- Yachyshen, D. (2020, Kasım). *Russia Now has a Position in Libya. What Next?*. Foreign Policy Research Institute. <https://www.fpri.org/article/2020/11/russia-now-has-a-position-in-libya-what-next/>
- Yaşar, N. T. (2011, Şubat 20). *Libya'da Öfke Günü*. ORSAM. <https://orsam.org.tr/libya-da-ofke-gunu/>